

БАТУРИНСЬКА СТАРОВИНА

2024

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК
«ГЕТЬМАНСЬКА СТОЛИЦЯ»
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т.Г. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

БАТУРИНСЬКА СТАРОВИНА

збірник наукових праць

Випуск 10 (14)

Ніжин
ПП Лисенко М. М.
2024

УДК 94(477.51)

Редакційна колегія

Н.Б. Реброва (головний редактор), О.Б. Коваленко (заступник головного редактора),
Л.Г. Кіяшко (відповідальний секретар), Г.В. Боряк, В.О. Дятлов,
С.Ю. Зозуля, В.І. Мезенцев, О.П. Реєнт, Н.А. Сасенко

Рекомендовано до друку

Науково-методичною радою
Національного історико-культурного заповідника
«Гетьманська столиця» (протокол № 1 від 7 лютого 2024 р.)

*На обкладинці розміщено світлинку із зображенням
Музею археології Батурина (фото, 2021 р.)*

ISBN 978-617-640-622-8

© НІКЗ «Гетьманська столиця», 2024
© Автори статей, 2024

З М І С Т

<i>Світлана Бахтіна</i> Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини як осередок просвітницької роботи в галузі пам'яткознавства на Слобожанщині.....	5
<i>Альона Грабовець</i> Наукова співпраця Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» з європейськими інституціями в умовах російсько-української війни (на прикладі дослідження особистості Андрія Розумовського).....	10
<i>Андрій Гриценко</i> Значення Батуринщини в розвитку землеволодінь родини Савичів.....	17
<i>Наталія Дмитренко</i> Роль окружної політосвіти у запровадженні політико-соціальних реформ у Ніжинській окрузі у 1923–1930 рр.	21
<i>Ігор Ігнатенко</i> Двір гетьмана Полуботка у Чернігові на Застриженні у XVIII – на початку XIX ст.....	26
<i>Ірина Майба</i> Козацтво в українській та польській історіографії XIX–XXI ст. (облога Збаража 1649 р.)	31
<i>Юрій Мицик</i> Рукописна газета 1704 р. про Україну, Мазепу, Палія	38
<i>Надія Мірошниченко</i> Продовження справи видатного вченого-винахідника Петра Прокоповича.....	43
<i>Руслана Огієвська</i> Воскресенська церква на Цитаделі Батуринської фортеці – місце пам'яті.....	47
<i>Сергій Павленко</i> Домницький фамільний монастир Мазеп.....	51
<i>Ольга Пискун, Людмила Абашина</i> Війна на сході України у виставковій роботі Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» 2016–2021 рр.....	58
<i>Наталія Пільтяй</i> Демографічні аспекти народження, шлюбності та смертності населення міста Батурина у кінці XVIII ст. (за матеріалами метричних книг 1798–1799 рр.)	61
<i>Світлана Приход</i> До історії промислових виробництв хутора Узруй Шептаківської волості у XVIII – на початку XIX ст.....	65

9. #270_річниця_з_дня_народження_Андрія_Розумовського. URL: <http://surl.li/dvbam> (дата звернення 30.05.2023).
10. The Congress of Vienna signed and dated 1815. URL: <https://www.rct.uk/collection/search#/20/collection/451893/the-congress-of-vienna> (дата звернення 02.06.2023).
11. Costume du comte de Razumovsky et broderie. URL: <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/c1020015898> (дата звернення 02.06.2023).
12. #270_річниця_з_дня_народження_Андрія_Розумовського. URL: <https://www.facebook.com/getmanskastolitsya.zapovidnyk/posts/pfbid02хаAtC2RVhHResJdTpdGyBZ691kYcFcY3BWiGuzFMB9uQxcVPS66nuYYiMM6hVg2l> (дата звернення 05.06.2023).
13. #270_річниця_з_дня_народження_Андрія_Розумовського. URL: <http://surl.li/dvaye> (дата звернення 25.11.2022).
14. Occasional Papers from the RHS Lindley Library: in 18 v. / editor B. Elliott. London: Advantage Digital Print, 2012. V. 18. 114 p. URL: https://rhs.ent.sirsidynix.net.uk/custom/web/SD_PDF/occasional-papers-apr2012.pdf (дата звернення 02.06.2023).
15. Signature of Rasoumoffsky [Razumovsky], Prince of Russia. URL: <https://collections.rhs.org.uk/view/6384/signature-of-rasoumoffsky-razumovsky-prince-of-russia?q=must,any,contains,Razumovsky&offset=0&limit=12#:~:text=Title,1%20item> (дата звернення 02.06.2023).
16. #270_річниця_з_дня_народження_Андрія_Розумовського. URL: <http://surl.li/dvbai> (дата звернення 02.06.2023).

Hrabovets A. Scientific cooperation of the National Reserve «Hetman's Capital» with European institutions in russian-Ukrainian conditions (on the example of the figure of Andriy Rozumovskiy)

The article is devoted to a detailed coverage of the process of international cooperation by historians of the National Reserve «Hetman's Capital» in the conditions of war during 2022 - the first half of 2023. Cooperation with foreign institutions took place with the aim of identifying materials, documents and exhibits related to the life and activities of the son of the Hetman of Ukraine Andriy Rozumovskiy. The result of the scientific research carried out together with international colleagues was the discovery of a number of important exhibits that reveal the personality of an outstanding Ukrainian.

Key words: *Andriy Rozumovskiy, exhibit, museum, cooperation, Baturyn, Vienna.*

Надійшло до редакції: 31.05.2023 р.

УДК 94(477.908):392.3

Андрій Гриценко

ЗНАЧЕННЯ БАТУРИНЩИНИ В РОЗВИТКУ ЗЕМЛЕВОЛОДІНЬ РОДИНИ САВИЧІВ

У статті проведено аналіз земельних володінь козацько-старшинської родини Савичів на Батуринщині. Звернено увагу на розширення кількості селянських дворів, шинків та постійних дворів у другому (Семен Савич) та третьому поколінні (Федір Савич) цього роду. Визначено, що це стало можливим завдяки високим посадам у Генеральній військовій канцелярії, які займали Сава Прокопович та Семен Савич.

Ключові слова: *Батуринщина, Савичі, земельні володіння, Генеральний писар.*

Дослідження історії козацько-старшинських родів має значні напрацювання у вітчизняній та закордонній історіографії. Однак, вони зосереджені, головним чином, на діяльності очільників Гетьманщини. Серед інших представників старшини свій значний слід залишила родина Савичів. Проживаючи довгий час на Глухівщині, вони розширювали свої володіння в інші регіони Лівобережжя, включаючи й колись столичну Батуринщину.

Найбільший внесок у дослідження історії неурядової старшини зробили такі дослідники, як Л. Окиншевич [13], В. Кривошея [10], І. Кривошея [11], О. Кривошея [12] та Г. Швидько [18]. Попри досить велику кількість наукових праць з історії генеалогії козацької старшини і наявних джерел, історія родини Савичів залишається маловивченою [5; 6; 7]. Тому на подальший розвиток цієї теми направлено й наше дослідження.

Родоначальником цього роду був Сава Прокопович (?–1701) [19, с. 34]. Рік його народження не відомий, але вже в 1669 р. він у ранзі воронізького сотника брав участь в укладанні Глухівських статей [16, с. 623]. З 1671 р. обіймав посаду Переяславського полковника, а в 1672–1687 рр. – генерального писаря. Був одним з укладачів доносу на гетьмана Івана Самойловича 1687 р. Наступний гетьман Іван Мазепа надав Саві Прокоповичу уряд генерального судді, який той посідав до 1701 р. [17, с. 78]. Тобто Саві Прокоповичу вдалося урядувати за часів правління трьох гетьманів – Дем'яна Ігнатовича, Івана Самойловича та Івана Мазепи, що вказує на його особливий хист.

Справу батька гідно продовжив його син – Семен (Симеон). Він отримав прізвище від імені свого батька Сави і вже іменувався, відповідно, Савичем. Підписав у 1887 р. Коломацькі статті, а вже в 1689 р. в ранзі значного військового товариша супроводжував гетьмана І. Мазепу до Москви. В цей час Семен Савич одружився із Гетьманською – донькою Леонтія Полуботка, на той час – переяславського наказного полковника. Його син, Павло Полуботок (бл. 1660–1723), був чернігівським полковником (1706–1722) та наказним гетьманом Лівобережної України (1722–1723) [6, с. 195].

У 1701 р. Семена Савича було обрано писарем Генерального військового суду (до 1706 р.). Через три роки, в 1709 р. він став генеральним писарем в уряді Івана Скоропадського. Генеральний писар був другим по порядку і найвпливовішим членом ради старшини – Гетьманської. Він офіційно керував Генеральною (або, як тоді писали, Єнеральною) Військовою гетьманською канцелярією, вів дипломатичні зносини, листування. Іноземці, як правило, називали генерального писаря канцлером [3, с. 227; 6, с. 195, 197]. Тому йому відписувалась найбільша (на рівні з обозним) рангова маєтність на 400 дворів [1, с. 170–173]. Всі урядовці, що займали посаду генерального писаря, передавали ці маєтності за правилами, що діяли з «давніх малоросійських порядків» [8, с. 26].

Після смерті гетьмана І. Скоропадського в липні 1722 р., Семена Савича знову було обрано генеральним писарем в уряді наказного гетьмана Павла Полуботка (бл. 1660–1723) [12, с. 272]. Невдовзі його було ув'язнено в імперській столиці. По смерті Семена Савича в 1725 р. всі маєтності перейшли до його сина, Федора Семеновича Савича [4, с. 23; 7, с. 175–176]. Ці статки та маєтки були дійсно великими. Підканцеляристом Яковом Смоляниновим та реєстратором Іваном Ламакіним на виконання імператорського наказу Катерини II від 3 грудня 1725 р. було проведено величезну роботу по з'ясуванню, «коликое число в городе Батурине до разорения ево было дворов, фолварков, мелниц і протчи угодуй». Згідно їхніх даних, генеральний писар Семен Савич на 1723 р. мав в колишній гетьманській столиці підданих:

- курінчиків «можних ґрунтових»^{*1} – 13 душ;
- гетманських підданих мірошників, які мають у себе по власному каменю^{*2} – 6 душ;
- протекціантів^{*3} – 4 душі. Ще 4-х протекціантів Семен Савич мав у с. Красне [2, с. 67, 69].

^{*1} *Курінчики* – козаки, особисті почет козацької старшини, звільнені від несення військової служби.

^{*2} *Камени* – жорна у млині.

^{*3} *Протекціанти* – вихідці з різних верств, які переходили у підданство («протекцію») до козацької старшини за умови їх звільнення від державних податків, іноді вони відбували військову службу.

На жаль, достеменно не відомо, чи був так само багатим старший син Семена Савича Федір (бл. 1691–1750) – бунчуковий та військовий товариш [14, с. 298]. У Семена та Тетяни Савичів було троє дітей. Крім Федора була ще донька Марія та наймолодший Григорій, що народився в 1725 р. [6, с. 197; 12, с. 322, 323, 396].

Дружиною Федора Савича була Настасія Петрівна N (бл. 1703 – ?) [14, с. 11, 323]. У званні бунчукового товариша він перебував з 1725 по 1750 рр. Універсал на це звання одержав 13 вересня 1735 р. В 1726 р. одержав також звання військового товариша. Головним обов'язком військового товариша була військова служба за власний кошт. Насамперед, їх залучали до військових походів. Також військових товаришів залучали до різних комісій – лічильних, слідчих, межових, порубіжних, до купівлі для армії коней та волів, заготівлі провіанту та фуражу, в полкові канцелярії «в званні войскових канцелярист» та «полкових канцелярист», для перекладу листів з польської та латинської мов, полковими комісарами – «в доправке на обывателяхъ недоимочныхъ денегъ», індуктового збору, для нагляду за шляхами та поштовими трактами, за будівництвом у Глухові та Батурині гетьманських резиденцій та виробничих споруд за спорудженням фортець, для обліку гербового паперу [5, с. 245; 14, с. 305–306].

Очевидно, Ф. Савич мав ґрунтовну освіту, як більшість військових канцеляристів. «Вони не могли недооцінювати конституційних справ, – вважає Омелян Прицак, – і не розуміти, що головним для тогочасної Малоросійської держави було впорядкування законодавства» [15, с. 64]. Якраз в умовах наступу на українські права і вольності єдиною можливістю заявити про себе залишалась правова діяльність. Безперечно, серед тих, хто розробляв протягом 1728–1743 років новий правовий кодекс «Права, по которым судится малоросийский народ, сведенные в Глухове лета 1743» був і Федір Савич. Влітку 1729 р. канцеляристи переїздили із села в село, з'ясовуючи коли засновано село та кому воно належало. Зібраний матеріал систематизувався, перевірявся в полку і вносився до книг. «Сказання» старожилів доповнювали документальні матеріали, як то універсали та пожалування. Так виникли полкові книги Генерального слідства про маєтності. В січні 1731 р. з усієї Лівобережної України такі книги звезли до Глухова. Маєтності поділялись на шість розрядів: старшинські; одержані за заслуги, по грамотах і універсалах; ратушні; вільні; сумнівні та монастирські [9, с. 188].

Протягом 1730-х рр. Федір Савич розширював свої земельні володіння. Окрім підтвердження права володіння на 33 убогих підданих у селах Волинської сотні та купівлі дворів у Стародубі та Бахмачі, слободі Веригінській Глухівської сотні, бунчуковий товариш придбав собі приїжджий двір у с. Пальчики Батуринської сотні. Станом на 1738 р. Ф. Савич володів також приїжджим двором у Батурині та 14 хатами посполитих с. Загорівки Борзнянської сотні, приїжджим двором і шинком у с. В. Загорівці Борзнянської сотні, а також 43 дворами посполитих та 14 підсусідських у с. Слоуті Глухівської сотні. В 1739 р. зазначається про володіння в Сосницькій сотні Чернігівського полку, у Довгій Греблі Волинської сотні. Крім того, в наступні роки він там та в с. Рудні Сосницької сотні придбає шинок, приїжджий двір та двори посполитих [8, с. 246–247].

Але більшість володінь Савичів у 1740-х рр. зосереджується в с. Медвежому [12, с. 195, 323] (нині – село Ведмеже Роменської міської громади (до 2020 р. – Рогинської сільської ради) в Роменському районі Сумської області). Тут мешкав сам Федір Савич, а також мали володіння інші Савичі, зокрема, Федір Васильович Савич (1720–1763 – ?) та його брат Петро [12, с. 323].

Таким чином, Батуринщина як колишній столичний регіон відігравали значну роль у діяльності представників козацько-старшинського роду Савичів. Також поступово вони збільшували тут свої власні та придбані земельні володіння.

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні / Післям. М.Ф. Слабошпицького; Комент.: О.Д. Василюк, І.Б. Гирич. Київ: Дніпро, 1991. 238, [2] с.
2. Батурин у першій чверті XVIII століття. *Сіверянський літопис*. 1995. № 1. С. 65–73.
3. *Вечерський В.В.* Гетьманські столиці України. Київ : Наш час, 2008. 320 с.
4. Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка 1729–1730 гг. Чернигов: Изд. ред. «Зем. Сб. Черниг. губ.», 1901. XXX, IX, 417 с.
5. Гриценко А.П. Втрата впливовості Савичів у 1720–1740-ті роки як результат наступу російських вельмож на права української старшини. *Сіверщина в історії України*. Зб. наукових праць. Вип. 9. Київ – Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2016. С. 244–248.
6. Гриценко А. До питання генеалогії роду Савичів. *Сіверщина в історії України*. Зб. наукових праць. Вип. 5. Київ – Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. С. 195–200.
7. Гриценко А. Родина Савичів – натхненники Сіверщини. *Сіверщина в історії України*. Збірник наукових праць. Випуск 4. Київ-Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2011. С. 184–189.
8. Діаріуш, або журнал, тобто щоденна записка оказій та церемоній, що трапляються при дворі ясновельможного його милості пана Іоанна Скоропадського, військ пресвітлої його імператорської величності Запорозьких обох боків Дніпра гетьмана, також і в канцелярії військової відправлених справ, початий у 1722 році й закінчений у тому-таки році після смерті й поховання згаданого вже гетьмана, ясновельможного Іоанна Скоропадського, в місяці липні військової канцелярії старшим канцеляристом МИКОЛОЮ ХАНЕНКОМ / Пер. В. Шевчука. *Київська старовина*. 1994. № 1. С. 10–34.
9. Коваленко О.П. Сіверщина від давнини до сьогодення. Історичні нариси. Суми: ЗАТ «Іса-Інтерпапір», 2009. 310 с.
10. Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648-1782 рр.) Київ : НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. Музей гетьманства, 1998. (Бібліотека українця). Ч. 1. 1998. 270 с.
11. Кривошея І.І. Неурядова старшина Гетьманщини і міщанська верхівка в середині XVIII ст. (На прикладі м. Стародуба). *Сіверянський літопис*. 2009 № 2 – 3. С. 40–48.
12. Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Неурядова старшина Гетьманщини : довідник. Київ : «Стилос», 2009. 431 с.
13. Окиншевич Л. Значне військово товариство в Україні-Гетьманщині XVII– XVIII ст. Записки наукового товариства імені Шевченка. Т. CLVII. Мюнхен : Заграва, 1948. 230 с.
14. Панащенко В. Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині. *Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка*. Т. 2. Наукові студії / Інститут історії України; Відповідальний редактор В. Смолій. Київ, 2004. С. 291–347.
15. Прицак О. Доба військових канцеляристів. Київська старовина. – 1994. – № 4 (301). Липень – серпень. С. 62–66.
16. Прокопович Сава. *Довідник з історії України (А – Я)* / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге вид., доопр. і доповн. Київ : Генеза, 2001. С. 623.
17. Терлецький В.В. Глухів у житті Павла Полуботка. *Збереження історико-культурних надбань Сіверщини*: Матеріали третьої науково-практичної конференції. Глухів: РВВ ГДПУ, 2004. С. 75–79.
18. Швидько Г.К. Бунчукові товариші. *Українське козацтво: Мала енциклопедія*. / Керівн. авт. кол. Ф. Г. Турченко; Відп. ред. С. Р. Лях. Київ-Запоріжжя, 2006. С. 62.
19. Шевчук В. Примітки до «Діаріуша, або журналу...» Миколи Ханенка. Київська старовина. 1994. № 1 (січень – лютий). С. 10–34.

Hrytsenko A. The importance of the Baturyn region in the development of the Savych family's landholdings

In the article the author analyzed the significance of the Baturyn region for the development of the influence and land holdings of the Savychy Cossack-head family. In particular, attention was paid to the expansion of the number of peasant yards, taverns and inns in the second (Semen Savych) and third gen-

eration (Fedyr Savych) of this family. It was determined that this became possible thanks to high positions in the General Military Office of Sava Prokopovych and Semen Savych.

Keywords: Baturyn region, Savychi, land holdings, General clerk.

Надійшло до редакції: 07.05.2023 р.

УДК 069.8(477)«19»

Наталія Дмитренко

РОЛЬ ОКРУЖНОЇ ПОЛІТОСВІТИ У ЗАПРОВАДЖЕННІ ПОЛІТИКО-СОЦІАЛЬНИХ РЕФОРМ У НІЖИНСЬКІЙ ОКРУЗІ У 1923–1930 рр.

У статті на основі архівних документів означені головні напрямки роботи Ніжинської окружної політосвіти у запровадженні політико-соціальних реформ, її здобутки та прорахунки. Наголошено на ідеологічному спрямуванні діяльності окружної політосвіти, яка створювала умови для формування громадянина з «ідеологічно вірними поглядами».

Ключові слова: *окружна політосвіта, мережа культурно-освітніх установ, цензура, Ніжинська округа.*

У 1920 р. було засновано Головний політико-освітній комітет (Головполітосвіта) у складі республіканських Народних комісаріатів освіти. Одним з головних завдань Головполітосвіти було створення щільної мережі культурно-освітніх установ, які б були водночас провідниками політики держави та мали контролюючі функції. Складовими мережі повинні були стати так звані «сільські будинки» (клуби), міські та сільські бібліотеки, школи ліквідації неписьменності, музеї, «Просвіти», театри та музичні колективи.

У 1923 р. по Ніжинській окрузі було створено 20 сільських будинків. У другому кварталі 1924 р. їх було вже 22. Згідно «Положення про Всеукраїнське управління сільбудинків (клубів)», за кожним з них закріплювалось не менше 10 десятин землі з будівлями. Під сільбудинки пристосовували садиби, залишені їхніми власниками у роки революції та громадянської війни. У Веркіївці це була економія Терещенків, у Безуглівці – садиба Озеровського, в Мрині – садиба Коробки та дім Корнича, у Носівці – будинки Цейтліна та Цмиховського, в Монастирищі – садиба Янько, будинки Я. Фурси та Я. Краницького, сади Забелло у Зрубі [1, арк. 15–16, 61]. За результатами роботи кращі сільбудинки нагороджувались радіоприймачами. Вперше це сталося до 10-ї річниці Жовтневої революції 1917 р. Зразкові сільбудинки населених пунктів Ровчак-Степановки, Берестовця, Великої Дівиці, Великої Кошелівки, Безуглівки, Ядлівки, Заворичів, Фастова, Веприка, Сокиринців, Мильників та Крупич-Польського отримали по радіоприймачу [2, арк. 39].

Провадилась робота по організації бібліотек. Ці заклади працювали самостійно або при сільбудинках та клубах. При цьому Головполітосвіта надсилала на місця нескінченні списки літератури, яка дозволялася для читання, та ще довші списки літератури «контрреволюційного та макулатурного характеру». Звіти про роботу Ніжинської окрполітосвіти містили статистичні дані щодо числа бібліотек в окрузі: 16 діяли при сільбудах (у II квар-